

Μακεδονικά

Τόμ. 18, Αρ. 1 (1978)

Δημητρίου Ν. Κακκάβου, αντιστρατήγου,
Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)

Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

doi: [10.12681/makedonika.508](https://doi.org/10.12681/makedonika.508)

Copyright © 2014, Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νοτάρης Ι. Σ. (1978). Δημητρίου Ν. Κακκάβου, αντιστρατήγου, Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών). *Μακεδονικά*, 18(1), 321–331. <https://doi.org/10.12681/makedonika.508>

250 καὶ 254) ἀπόκεινται σήμερα εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Σόφιας, περιγραφέντα προσφάτως ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, πρωτοβουλία τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐδρεύοντος Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν.

γ. Ὁ ἐν σελ. 256 μνημονούμενος «Κυρίλλος 1721-1726», εἶναι ἀναμφιβόλως μητροπολίτης Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου κατὰ τὸ 1721, πλην οὐδὲν στοιχεῖον ἀποκλείει ὅτι ὁ Ἰδιος ἦτο καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1721, ἐφ' ὅσον τὸ πρῶτον περὶ αὐτοῦ ὡς μητροπολίτου Ξάνθης πληροφοροῦμεθα τὴν 21 Φεβρουαρίου 1721 ἐκ τοῦ γνωστοῦ σιγγιλίου περὶ τῆς τελείας ἐνώσεως τῆς Ἐξαρχίας Καβάλας μετὰ τῆς μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, ἐκτὸς ἂν ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἐγένετο τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1721, ἀλλὰ περὶ τοῦ τελευταίου τούτου οὐδὲν σαφές ἢ ἔστω ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον ὑφίσταται.

3. Βιβλιογραφικαὶ συμπληρώσεις. α. Ἀγνοεῖται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀλεξάνδρας Κραντονέλλη, ἥ κατὰ τὸν Λατίνων ἑλληνοβουλγαρικὴν σύμπραξιν ἐν Θράκῃ 1204-1206, Ἀθῆναι 1964, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας θὰ ὑπεβοήθουν μεγάλως εἰς τὴν ὀρθὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐν σ. 77 λεγομένων περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Σκυλογιάννη εἰς τὴν Θράκην. β. Ἐν σελ. 113 ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν Μελισσηνῶν παραπέμπει εἰς τὸν Ἱ. Παπαδόπουλον (ΕΕΒΣ 15, 1939, 91) καὶ ἀγνοεῖ τὴν ἐμπεριστατωμένην νεωτέραν περὶ αὐτῶν ἐργασίαν Ἰ. Χ. Χασιώτη, Μακάριος Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοι), Θεσσαλονίκη 1906 καὶ δὴ τὸ ἐπίμετρο: Οἱ Μελισσηνοὶ καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Σφραντζῆ, σσ. 171-182, ἐκδ. ΙΜΧΑ, ἀρ. 91, καίτοι εἰς τὴν βιβλιογραφίαν (σ. 264) παρατίθεται ἡ ἐργασία Χασιώτη. γ. Αἱ περὶ τὸν ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Ξάνθης πληροφορίες, ὡς καὶ ὁ ἐν τέλει δημοσιευόμενος ἐπισκοπικὸς κατάλογος (σσ. 255-256) ἐρεῖδονται ἐπὶ τῶν ὁμοίων τοῦ ἀρθρου τοῦ Τ. Γρισσοπούλου, Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου Μητρόπολις, εἰς ΘΗΕ 9 (1966) 646-649, τὸν ὅποιον συμπληρῶναι οὐσιαστικῶς εἰς χρονικὴν περίοδον 40 ἐτῶν μεταξὺ Κυρίλλου τὸ 1721 καὶ Φιλαρέτου τὸ 1764, πλην τὸ ἄκρως ἐνδιαφέρον τοῦτο ἄρθρον δὲν εὑρῆται εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἀλλ' ὑπονοεῖται ἅπαξ ἐν σ. 206, ὑποσ. 7.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου

ΑΘΑΝ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Δημητρίου Ν. Κακκάβου, Ἀντιστρατήγου, Ἀπομνημονεύματα (Μακεδονικὸς Ἀγών). Δημοσιεύματα τῆς Ε.Μ.Σ. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 38, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 203.

Ἕνας Ἕλληνας στρατιωτικὸς, ὁ πελοποννήσιος Δημ. Ν. Κάκκαβος, ποὺ ἔφτασε στὸν ἀνώτατο βαθμὸ τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας, ὑπηρετήσεν, ὅταν ἦταν ὑπολοχαγός, πολὺ ἀποδοτικὰ τὸν Ἑλληνισμό στὴν ὑπόδουλη τότε Μακεδονία, σὲ μιὰ πραγματικὰ κρισιμώτατη γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τὸ Ἔθνος ὁλόκληρο ἐποχῇ. Τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του μέχρι τῆς ἀποστρατείας του στάθηκε πιστὸς καὶ συνεπὴς στὶς ιδέες του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὲς ἦταν ἢ ὄχι σωστὲς καὶ ὠφέλιμες γιὰ τὸν τόπο μας.

Ὁ Κάκκαβος ἐξῆσε ἐνενήντα ὁλόκληρα χρόνια (1870-1960) καὶ μάλιστα μὲ πολὺ καλὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ὑγεία καὶ πέθανε γεμάτος ζωτικότητα στὴ Θεσσαλονίκη, μὲ τὴν ὁποία εἶχε συναισθηματικὰ δεθεῖ. Καὶ γι' αὐτὸ τὴν προτίμησε, ὅταν ἀποστρατεύτηκε, γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση, ἀφοῦ σ' αὐτὴν εἶχε περάσει τὴν περιπετειωδέστερη περίοδο τῆς ζωῆς του ἐπὶ τέσσερα χρόνια καὶ τρεῖς μῆνες (Ὀκτώβρ. 1904-Ἰανουάρ. 1909). Παρέμεινε τότε δῶδ πάνω ὅσο κανεῖς ἄλλος Ἕλληνας ἀξιοματικὸς προσφέροντας τίς ὑπηρεσίες του ὡς δῆθεν «ὑπάλληλος» τοῦ Γεν. Ἑλληνικοῦ Προξενείου μὲ τὸ ψευδώνυμο Δημ.

Ζώης, με προϊστάμενό του τόν θαυμάσιο και ικανότατο διπλωματικό Λάμπρο Κορομηλά.

Ο Κάκκαβος από τη θέση τούτη βοήθησε πολλὸ τὸν Μακεδονικὸ 'Αγώνα. Δὲν θεωρῶ λοιπὸν καθόλου ὑπερβολικὸ τὸν χαρακτηρισμὸ πού ὑπάρχει γιὰ αὐτὸν στὸν ἀνώνυμο πρόλογο τοῦ βιβλίου τῶν ἀπομνημονευμάτων του ὅτι «ἡ συμβολὴ του εἰς τὸν συντονισμὸν τῆς ἐνόπλου δράσεως τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τῶν Βουλγάρων κομιτατζίδων ὑπῆρξεν «πολύτιμος» (σ. 7).

Οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Κάκκαβου, πού γράφθηκαν στὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου, κυρίως ὅ,τι μέσα σ' αὐτὲς ἔχει ἄμεση σχέση με τὸν Μακεδονικὸ 'Αγώνα, παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ζωγραφίζουν παραστατικὰ τὴν ἥρωικὴ ἐκείνῃ ἐποχῇ, πού ἔχει—τὸ ξανατονίζω—ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ 'Ελληνικὸ 'Εθνος. Ὅμως σ' αὐτὲς βρίσκει κανεὶς διάσπαρτα καὶ σφάλματα, στὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ στὴ μορφή τῆς γραφῆς τοῦ συγγραφέα τους*.

Περὶσσότερο ὅμως κι ἀπὸ τὰ σφάλματά του αὐτὰ ἐνοχοῦν κάποια ἄλλα «ὀλισθήματα» πού ἀποκαλύπτουν τὸν πολιτικὸ φανατισμὸ του καὶ ἐκδηλώνονται με τὶς σκόπιμες παραλείψεις του ἢ καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἄγνοια προσώπων πού τοῦ εἶναι ἀντιπαθητικά, μολονότι αὐτὰ ἔχουν παίξει σημαντικὸτατο καὶ ἐπωφελέστατο ρόλο στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία. Ἡ τακτικὴ του ὅμως τούτῃ διαστρέφει τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν θὰ μπορέσω νὰ τὰ ἀφῶσω ἀσχολίαστα καὶ θὰ τὰ ἐπισημάνω, ὅπως θὰ ἐπισημάνω καὶ τὰ θετικὰ στοιχεῖα πού συναντᾷ κανεὶς στὶς ἀναμνήσεις του.

Αὐτὲς ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἐποχῇ πού γεννήθηκε καὶ φτάνουν ὡς τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ 1909 πού ἀρχισε με τὴ συγκέντρωση τῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν στὴ θέση «Γουδί», ὅπου γίνονταν οἱ στρατιωτικὲς ἀσκήσεις, τὴ νύχτα τῆς 15ης Αὐγ. (π. ἡμ.) ἐκείνης τῆς χρονιάς. Καὶ πιστεῦω πὼς ἡ Ε.Μ.Σ. δὲν ἔκανε ἀσκήσια πού, ὅπως ἀναφέρεται στὸν πρόλογο (σ. 8), περιέλαβε στὴν ἐκδόσή της καὶ τὰ ἔξω ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸν 'Αγώνα κεφάλαια τῶν ἀπομνημονευμάτων, καθὼς τοῦτα καθρεφτίζουν τὴν ἐποχῇ τοῦ 'Ελλαδισμού πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1897 καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἐπανάστασιν τῶν Νεοτούρκων τοῦ 1908 καὶ τὴν ἀντίστασιν 'Ελληνικὴ τοῦ 1909 πού προανέφερα.

Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει τὶς ἀναμνήσεις του με τὸ σύντομο κεφάλ. «Γενεαλογία» παρουσιάζοντας τὴν εἰκόνα τῆς οἰκογενείας του. Πέφτει ἐδῶ σ' ἓνα ἀσήμαντο σφάλμα πού ἐγὼ θὰ τὸ διορθώσω. Δὲν γεννήθηκε, καθὼς γράφει, στίς 3/16 'Ιουνίου τοῦ 1870, ἀλλὰ στίς 3/15, ἀφοῦ τὸν περασμένο αἰῶνα πρόσθεταν στὴν ἡμερομηνία τοῦ παλ. ἡμερολογίου 12

---

* Σχετικὰ με τὰ σφάλματα μορφῆς περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω «ἐνδεικτικῶς» ἐλάχιστα, χωρὶς μάλιστα νὰ τὸν καταλογίζω καὶ ἀπόλυτη εὐθύνη, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχῇ πού ξανάγινε ἡ πατρίδα μας «ἀνεξάρτητη» κι ὡς σήμερα ἀκόμη (σήμερα, εὐτυχῶς, σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθόν) οἱ νέοι πού ἐμπαιναν στίς λεγόμενες παραγωγικὲς στρατιωτικὲς Σχολὰς καὶ ἰδίως στὸ «Σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων» πάθαιναν γλωσσικὴ διαστροφὴ, ἀφοῦ μάθαιναν ὄχι μόνο νὰ γράφουν ἀλλὰ καὶ νὰ μιλοῦν διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι μιλοῦσαν χρησιμοποιώντας τὴν τεχνητὴ καὶ ψεύτικη «λογία γλῶσσαν». Ὅμως ὁ Ἴων Δραγοῦμης ἀποφάνθηκε κατηγορηματικὰ πὼς «ὅποιος 'Ελληνας ξεριζώνει τὴ λαϊκὴν τοῦ γλώσσα χάνει τὴν ψυχὴν του» (βλ. «'Ελληνικὸς Πολιτισμὸς». Ἐκδόση 1927, σ. 218).

Ἔτσι λοιπὸν βλέπουμε νὰ γράφει κι ὁ Κάκκαβος, ἐνῶ κάνει χρῆσιν ξενικῶν τοπωνυμίων, «ἐν Βοδενοῖς» καὶ «Ἐν Γιαντισοῖς» κι ἀκόμη: «ὁ στρατηγὸς παρέμεινεν ἐν Λαμίᾳ μέχρι τῆς ἀποστρατεύσεώς του, ὡς καταληφθέντος (sic) ὑπὸ τοῦ ὀρίου τῆς ἡλικίας» (σ. 23), «Ἡ τοιαύτῃ ἐντονος (sic) λακωνικὴ προσφώνησίς του» (σ. 51), «τὸ ὑπὸ τὸν . . . σῶμα ἡμῶν γεννηαίτοια, φονευθέντος τοῦ ἀρχηγοῦ του ὡς βαρέως τραυματισμένους (sic) (σ. 144 κ.ἄ.).

μέρες ἐνῷ στὸν αἰῶνα μας προσθέτουν 13. Τοῦτο γιὰ νὰ γίνει ἀκριβὴς ἀντικατάσταση τοῦ παλ. μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἐκπαίδευσή του, τὴν ἐγκύκλια καὶ τὴν ἀνώτερη στὸ στρατιωτικὸ «Σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων» (σσ. 9-13). Γιὰ τὸ διάστημα τῶν πέντε χρόνων ποῦ πέρασε μέσα σ' αὐτὸ τὸ σχολεῖο—σπουδές, τρόπος ζωῆς, φιλίες, διάφορα συμβάντα—γράφει ἀρκετὰ καὶ κατὰ κανόνα ἐνδιαφέροντα πράγματα, ὅπως γιὰ τὸν τρόπο τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ τὴν τυπικὴ στρατιωτικὴ πειθαρχία καὶ γιὰ τὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν συνταξίτη τοῦ Παῦλο Μελά. Γιὰ τοῦτα εἶχε δώσει πολλὰς πληροφορίες στὴ σύζυγο τοῦ Παύλου Μελά ἀείμνηστη Ναταλία Στεφ. Δραγούμη, ποῦ ἐκεῖνη τὰ παρουσίασε πραγματικὰ «μετὰ πολλῆς χάριτος», ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Κάκκαβος, καὶ μὲ ζωντάνια στὸ ὠραιότατο βιβλίον της γιὰ τὸν σύζυγό της (βλ. τὴν προσιτὴ β' ἐκδόση τοῦ βιβλίου της «Παῦλος Μελάς», Ἀθήνα 1964, σσ. 30-49). Ὑστερα ἔρχεται ἡ σειρά τῶν κεφαλαίων «Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας» (σσ. 13-14) τοῦ νέου ἀξιωματικοῦ τοῦ μηχανικοῦ Κακκάβου, ἀνθυπολοχαγοῦ τῆς τάξεως τοῦ 1891.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν «Ἐθνικὴ Ἑταιρεία» καὶ στὸν πόλεμο τοῦ 1897, ὁ ὁποῖος ὅμως στὸν τίτλο τοῦ κεφαλαίου τοῦτου δὲν μνημονεύεται καθόλου (σσ. 14-29). Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὁ Κάκκαβος ἐκθέτει τὸν σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας, ποῦ, ὅπως γράφει, «περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ ὅλα τὰ ὑμέστερα καὶ πατριωτικότερα στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, τὸσον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ», τὸ πῶς μπήκε καὶ ποιά ἦταν ἡ δράση του σ' αὐτὴν, ὁμολογεῖ δὲ καθαρά ὅτι «αὕτη παρέστυρεν ὄντως τὴν τότε Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν πολεμικὴν ἐνέργειαν τοῦ 1897». Κατόπιν ἀναφέρεται στὸν «ἀτυχῆ» τοῦτον πόλεμο, ἐκφραση ποῦ χρησιμοποιοῦνται πολὺ συχνά, γιὰ νὰ δικαιολογεῖται καὶ ἐξωραϊζεται τὸ χάλι τοῦ τόπου κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, καὶ στὴν ἄθλια διεξαγωγὴ τὴν ἀπὸ μέρους τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἐξαιτίας «τῆς πρωτογενοῦς (sic) καταστάσεως, εἰς ἣν ἀπὸ ὀργανωτικῆς καὶ δὴ ἀπὸ ἐπιμελητειακῆς ἀπόψεως διετέλει τότε οὗτος», ἀφοῦ δὲ παρουσιάζει τὴ δυσμενὴ ἐξέλιξή του καὶ τὴν τραγικὴ μας ἥττα τελειώνει: «Οὕτως ἔληξεν ἀδόξως ὁ πόλεμος ἐκεῖνος, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ κηλιδώσῃ τὴν ἐνδοξὸν ἱστορίαν μας». Ἡ ἀντιφατικότης τοῦτη τοῦ Κακκάβου μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς ἀτυχῆς πόλεμος λήξας ἀδόξως ἀφενός, ποῦ ἀποτελεῖ ἀποχρωματισμὸ τοῦ καταντήματος, καὶ ἀφετέρου ἡ ξεκάθαρη ὁμολογία του ὅτι ὁ πόλεμος αὐτὸς κηλίδωσε τὴν Ἑλλάδα, πράγμα ποῦ εἶναι σωστό, διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτα ἄρνητικὴ γιὰ τὸ 1897 καὶ θαρραλέα γνώμη τοῦ Ἰωάνος Δραγούμη ὅτι «ὁ πόλεμος τοῦτος ἐρεσκέπασε ὁλότελα τὸ (ἐλλαδίτικο) κράτος καὶ φανέρωσε γυμνὴ τὴν ἀσκημίαν του καὶ τὴν κατάντια του (βλ. «Ἑλληνικὸς Πολιτισμός», Ἀθήνα 1927, β' ἐκδόση, σ. 174).

Ὁ Κάκκαβος κάνοντας λόγο γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τοῦ πολέμου ἀναφέρεται στὴν ὑποχρέωση τῆς Ἑλλάδος νὰ καταβάλλει στὸν νικητὴ σὰν πολεμικὴ ἀποζημίωση 100 ἑκατομμύρια γαλλικὰ φράγκα, χωρὶς ὅμως νὰ προσθέτει ὅτι αὐτὰ δὲν ἦταν ἀπλά, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοεῖται, παρὰ χρυσά. Μιλάει ἐπίσης γιὰ τὴν «ἐυμένειαν» ποῦ εἶδε ἡ Εὐρώπη ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ, ἀντίθετα, ἡ Εὐρώπη ἦταν ποῦ προκάλεσε τὸν «Ψευτοπόλεμο» ἐκεῖνον, ὅπως δικαιολογημένα χαρακτηρίστηκε τοῦτος, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστῇ ἡ πληρωμὴ τῶν ἐλληνικῶν χρεῶν στοὺς τοκογλύφους Εὐρωπαίους δανειστές, ποῦ μὲ τὸν «Διεθνή Οἰκονομικὸν Ἐλεγχον» (Δ.Ο.Ε.), ὁ ὁποῖος ἐπιβλήθηκε, κατέλυσε οὐσιαστικὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Ἀλλῶστε καὶ ὁ Κάκκαβος παραδέχεται πὼς ὁ Δ.Ο.Ε. «ἐμφανίζει μείωσιν τῶν κυριαρχικῶν μας δικαιωμάτων ὡς ἀνεξαρτήτου Κράτους», προσθέτει ὅμως (γιὰ παρηγορίαν;) ὅτι συνετέλεσε στὴν τακτοποίησιν τῶν οικονομικῶν τοῦ Κράτους. Ἐπισημαίνει ἐπίσης καὶ ἓνα πραγματικὰ θετικὸ στοιχεῖο, δηλ. «τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης, κηρυχθείσης αὐτονομίου ἡγεμονίας μὲ πρῶτον ἡγεμόνα τὸν υἱὸν τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος πρίγκηπα Γεώργιον».

Στό τέλος τοῦ ἰδίου κεφαλαίου ὁ Κάκκαβος ἀναφέρει πῶς μετὰ τὸν πόλεμο τοῦτον καὶ συγκεκριμένα στὰ 1900 τὸ 'φεραν τὰ πράγματα νὰ γίνεῃ ἀνακτορικός ἀξιωματικός, ὅταν ὁ ὑπασιπότης τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάν. Παπαδιαμαντόπουλος τὸν διάλεξε σάν τὸν ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀποσπάσματος ποὺ συγκροτοῦσε πάντοτε τὸ Σύνταγμα τοῦ Μηχανικοῦ γιὰ τὸ Τατόι, «διὰ τὴν πρόληψιν καὶ ἔγκαιρον κατάσβεσιν ἐνδεχομένης πυρκαϊᾶς τόσον ἐν τοῖς κτιρίοις ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐκεῖ ἐκ πεύκων πυκνοτάτῳ δάσει», δὲν κρύβει δὲ τὴν ἐπαρσή του, γιατί ὁ ἀξιωματικός τοῦτος, «ἐπειδὴ θὰ εὐρίσκετο εἰς συγνήν ἐπαφὴν μετὰ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐκ τῶν εὐπρεπεστέρων ἀπὸ ἀπόψεως καλῆς συμπεριφορᾶς ἀξιωματικῶν». Κάνει ἔτσι ἀρχὴ τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ ἐντονοῦ φιλομοναρχισμοῦ τοῦ καὶ τῆς ἀφοσιώσεώς του στὴν ξενόφερτη δυναστεία τῶν Glüchsbürg καὶ ἀκόμη ὁ ἐπαρχιώτης αὐτὸς μικροαστῶς φανερώνει τὴ μεγάλη ἱκανοποίησιν του, γιατί θὰ ῥχότανε σὲ ἐπαφὴ «μετὰ τῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας ὡς καὶ μετ' ἄλλων προσωπικοτήτων, εἴτε καλουμένων ἐκεῖ ὑπὸ τῆς Αὐλῆς εἴτε ἐπισκεπτομένων τὴν Δεκέλειαν πρὸς ἀναψυχήν». Ἐπίσης γιατί θὰ τοῦ δινότανε ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίζεται «μετὰ τῶν εὐτόρων ἀριστοκρατῶν μας». 'Ολ' αὐτὰ δὲ ἐπιστρεφόμενα, ἐπειδὴ φανερόνουν τὴ νοοτροπία τοῦ καὶ τὸν ἰδεολογικὸ τοῦ κόσμου.

Ὁ Κάκκαβος γράφει γιὰ τὸν Παπαδιαμαντόπουλο πῶς εἶχε τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιᾶ «λόγῳ τῆς εἰλικρινοῦς πρὸς τὴν Δυναστείαν ἀφοσιώσεώς του» καὶ προσθέτει, μετ' ἡμετέρου ἐκβολῆς, ὅτι «ἐπηρέαζε τὴν πολιτικὴν κίνησιν τῆς χώρας, ὡσάν τοῦτο νὰ ἦταν κάτι τὸ ἀπόλυτα φυσικὸ καὶ ὄχι πέρα γιὰ πέρα ἀνεπιτρέπτο.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ποὺ ἐπιγράφεται «'Αναμνήσεις Τατοίου» (σσ. 29-36), ὁ Κάκκαβος παρουσιάζει περιστατικά, ποὺ τοῦ εἶχαν κάνει ἰδιαίτερη ἐντύπωσιν καὶ εἶχαν ἀποτυπωθεῖ στὴ μνήμη του ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία του στὰ θερινὰ ἀνάκτορα. Ἐτσι, π.χ., ἐκφράζει τὴ χαρὰ ποὺ δοκίμασε, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ «ἀξιώθηκε» νὰ δεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴν τότε πριγκίπισσα Σοφίαν, «τὴν ὑπερήφανον ἀπόγονον τῶν Χοεντζόλερν», ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, λὲς καὶ αὐτὸ ἀποτελοῦσε σταθμὸ στὴ ζωὴ του.

Τελειώνοντας τὸ κεφάλαιο τοῦτο μιλάει γιὰ τὴ μετὰθεσὴ του καὶ τὴν τοποθέτησίν του «εἰς τὴν Δ/νσιν Μηχανικοῦ Λαρίσης», ὅπου «ἀνέλαμψεν ὁ πατριωτικὸς σπινθὴρ τοῦ μακεδονικοῦ τοῦ ἐθνοῦσιασμοῦ» ἀπ' ὅσα μάθαινε πῶς εἶχαν ἀρχίσει νὰ συμβαίνουν στὴ Μακεδονία μετ' ἡττῆς τῶν Βουλγάρων κομιτατζήδων κατὰ τοῦ 'Ελληνικοῦ στοιχείου στὰ χρόνια 1902-1903. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1903 ἄφησε τὴ Θεσσαλία καὶ γύρισε πάλι στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ξανὰ στὸ Σύνταγμα τοῦ Μηχανικοῦ.

Ὅλα τὰ παραπάνω κεφάλαια ἀποτελοῦν τὸ Α' μέρος τῶν ἀναμνήσεών του, «τὰ πρὸ τοῦ Μακεδονικοῦ 'Αγώνος», ποὺ τελειώνει μετ' ἡμείων πῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 1904, ἀφοῦ βολιδοσκοπήθηκε ἂν θὰ δεχότανε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴ Μακεδονία γιὰ ἐμπιστευτικὴ ἐθνικὴ ἀποστολὴ, ἀπάντησε καταφατικὰ καὶ παρουσιάστηκε στὸν Λάμπρο Κορομηλά, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ ὑπηρεσίαν κοντὰ του.

'Απὸ κεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει τὸ Β' μέρος τῶν 'Απομνημονευμάτων του, «Ὁ Μακεδονικὸς 'Αγών», ποὺ εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερο. Στὶς σσ. τοῦ 37-66 ἀναπτύσσει ὁ συγγραφεὺς ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς στὸ Μακεδονικὸ ζήτημα.

Προλογίζοντας τὸ μέρος τοῦτο καὶ ἀποτιμώντας τὸν Μακεδονικὸν 'Αγώνα ἔχει δικιο ποὺ ἀποφαινέται ὅτι αὐτὸς «εἶναι ὁ μόνος ἐθνικὸς ἀγὼν, ὅστις καὶ ὑπὸ ἔποψιν τραγυκτητος καὶ ὑπὸ ἔποψιν διαρκείας καὶ ὑπὸ ἔποψιν θυμάτων καὶ ὑπὸ ἔποψιν ἀποδόσεως ἀποτελεσμάτων δύναται νὰ καταλάβῃ ἐπὶ ζῆλον ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ θέσιν». Ἀκολούθως παρουσιάζει τὸν σκοπὸ τοῦ ἀγῶνα καὶ ἀξιολογεῖ τὰ ἐπιτεύγματά του. Πολλὴ σωστά πιστεύει πῶς ἡ μεγάλῃ ἠθικὴ ἀξία του καὶ ἡ ἰδιαίτερη γιὰ τὸν 'Ελληνισμὸ σημασία του ἦταν τὸ ὅτι πέτυχε νὰ προλειάνει καὶ νὰ παρασκευάσει «τὸ ἔδαφος τῶν δύο μετέπειτα ἐν-

δόξων Βαλκανικῶν πολέμων». Ὑστερα μιλάει γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἱστορικῆς ἐμφανισέως τῆς καὶ καταδεικνύει τὴν ἀνυπολόγιστη ἀξία καὶ σημασία τῆς γιὰ τὸν Ἑλληνισμό. Περνάει μετὰ στὰ προνόμια καὶ τὴ δύναμη τοῦ κλήρου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀλλὰ καὶ στὴν κακὴ ἐκμετάλλευση τῆς δυνάμεώς του ἀπὸ μέρους πολλῶν ἱεραρχῶν, πού δὲν ἔδειχναν τὴ διαγωγή πού ἔπρεπε νὰ δείχνουν. Ἐχεῖ τὴν τόλμη νὰ ἔσσεκεπάζει μὲ παρηρησία τὰ ἐλαττώματα καὶ μάλιστα τὴ φιλοχρηματία τους, πράγμα πού εἶχε ὀλέθρια ἀποτελέσματα στὰ χρόνια ἐκεῖνα, χρόνια μεγάλης ἐντάσεως τῆς Βουλγαρικῆς προπαγάνδας, παρουσιάζει δὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες πιστικότητας συμπεριφορᾶς ὁρισμένων ἱεραρχῶν πρὸς πάμπτωχα χωριά μὲ ἀποτελέσματα τὴν ἀποσκίρτησή τους ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό καὶ τὴν προσχώρησή τους στὴ Βουλγαρικὴ Ἑξαρχία, τὴν ἐποχὴ πού, καθὼς γράφει, «ἡ μητροπολιτικὴ ἐπιχορήγησις δυνάμει τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας εἰσπράττετο καθ' ὃν τρόπον καὶ τὰ δημόσια ἔσοδα τοῦ (τουρκικοῦ) Κράτους, τοὔτέστιν διὰ τῆς χωροφυλακῆς, φυλακίζομένων τῶν δυστροπούντων». Ὅλοι βέβαια οἱ ἱεράρχες δὲν ἦταν φιλοχρήματοι καὶ συνάμα ἐθνικὰ ἀδιάφοροι. Ὑπῆρχαν καὶ ἀνεπίληπτοι, ὅπως οἱ Καραβαγγέληδες, οἱ Φορόπουλοι καὶ οἱ Καλαφάτηδες (ἐννοῶ «τὸν ἀπὸ Δράμας» Χρυσόστομο Καλαφάτη, ἀκολούθως Μητροπολίτη Σμύρνης, τὸν τραγικὸν ἐθνομάρτυρα). Πάντως, γιὰ νὰ ξαναθυμηθῶ τὸν Ἰωάνη Δραγοῦμη πού δείχνεται ἀνελέητος στοὺς κακοὺς ἱεράρχες, «τὸ περισσότερο πού μᾶς ἐβρίζαν οἱ Βούλγαροι. Ὑπῆρχαν γιὰ τίς πονηρίες καὶ τίς κακιές τῶν δεσποτῶν μας, πού ἦταν καὶ δεσποτάδες τους» (βλ. Ὁ ἑλληνισμός μου καὶ οἱ Ἕλληνες, Ἀθήνα 1927, σ. 22). Προχωρώντας ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δύο μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας, γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴν ἀντίδραση τῆς Τουρκίας πού ἐφάρμοζε, μὲ τὴν πάντοτε πονηρὴ διπλωματία τῆς, τὴ γνωστὴ πολιτικὴ τοῦ «Διαίρει καὶ βασίλευε». Ἀκολούθως ἐκθέτει πόσο ἐβλάψε τὸν Ἑλληνισμό, ἐλεύθερο καὶ ὑπόδουλο, τὸ 1897 καὶ τί φοβερὰ συνέπειες εἶχε τοῦτο γιὰ τὴν ἐθνότητα· πῶς ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἡθικὴ, κυρίως, συντριβὴ τοῦ Ἑλλαδικοῦ Βασιλείου οἱ Βούλγαροι, πού πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ προπαγάνδα στὴν τρομοκρατικὴ δράση, σὲ σημεῖο νὰ φτάνουν τὰ σώματα τῶν Κομιτατζήδων ὡς ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ 1903 ἡ κατάστασις ἐπιδεινώνεται μὲ τὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου πού ἐγίναν μέσα σ' αὐτὴν τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου οἱ δολιοφθορὰς τῶν κομιτατζήδων «ἔδωσαν καὶ πῆραν» (βλ. σχετικὰ τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1903 μετὰ τὴν ἐγγραφήν τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐξωτερικοῦ». Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Ι' τόμο τῶν «Μακεδονικῶν», σσ. 35-96, Θεσσαλονίκη 1970) καὶ τὸν Ἰούλιον - Αὐγούστον ξεσπάει ἡ «ἐπανάστασις» τοῦ Ἡλίν-Ντέν, πού τὴν κατέστειλαν μὲν οἱ Τούρκοι, δόγησεν ὅμως στὴν ἀνοιχτὴ ἐπέμβαση τῶν ξένων Δυνάμεων στὴ Μακεδονία. Τὸ μόνο καλὸ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ἦταν πῶς μετὰ τὴν ἐπανάστασις τούτῃ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ Κρούσοβου ζύπνησε τὸ Ἑλλαδικὸ Κράτος.

Τὸ 1904, πού παρουσιάζει ἀκολούθως ὁ Κάκκαβος, ἔχει γιὰ τὸν Ἑλληνισμό ἰδιαίτερη σημασία, ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα ἀποφασίσει νὰ πάρει ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα ἀντιμετωπιζόμενος καὶ δυναμικὰ τὴ βουλγαρικὴ ἀπειλή. Στὴν Ἀθήνα ἰδρύθηκε τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτάτο» ἀπὸ ἰδιώτες—Στέφ. Δραγοῦμη, Καλαθοβάκη κ.ά.—πού εἶχαν τὴν ἐγκριση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ στὴ Δυτ. Μακεδονία, στὰ Κορέστια καὶ στὶς Πρέσπες, στέλνεται ἡ ἀνιχνευτικὴ ὁμάδα τῶν τεσσάρων ἀξιωματικῶν, στὴν ὁποία συμμετεῖχε καὶ ὁ Παῦλος Μελάς, ἐνῶ στὴ Θεσσαλονικὴ τοποθετεῖται Γεν. Πρόξενος ὁ Λάμπρος Κορομηλάς πού ἀναλαμβάνει τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀγῶνα στὴν εὐρεία περιοχὴ τῆς. Τὸ Ἑλληνικὸ Πρόξενεῖο ἀποφασίζεται νὰ ἐπανδρωθεῖ μὲ νέους ἀξιωματικούς πού θὰ ὑπηρετοῦσαν ἐκεῖ ὡς «πύλαλλον». Ὁ Κορομηλάς παρουσίασε τὴν πρώτη ὁμάδα ἀπὸ αὐτοὺς στὸν τότε διάδοχον Κωνσταντῖνον. Ἀνάμεσά τους ἦταν καὶ ὁ Κάκκαβος πού θυμᾶται «τὰ ὀλίγα ἀλλὰ βαρυσήμαντα λόγια τοῦ μεγάλου Ἑλλήνος! Νά, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, ἡ

ἐκδήλωση τοῦ ἔξω ἀπὸ κάθε μέτρο φιλοβασιλισμοῦ του. Καὶ ὁμῶς ὁ Ἰων Δραγούμης, ποὺ δὲν θὰ πάψω νὰ τὸν χρησιμοποιοῦ, γιὰ νὰ δείχνω πόσο διαφορετικὰ σκεφτότανε, δὲν δίσταζε καθόλου νὰ τονίζει πῶς «οἱ βασιλιάδες δὲν εἶναι Ἑλληνες» κι ὄχι μονάχα γιὰ τὴν καταγωγή τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ «τὴν ψευτικὴ ἐξωτερικὴ μικροπολιτικὴ τους», γιατί αὐτοὶ οὐσιαστικὰ διευθύνανε ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ Βενιζέλου τὴν ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ «κατὰ τὸ κέφι τους» (ἔ.ἀ., σ. 91).

Στὴ συνέχεια ὁ Κάκκαβος ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ διαλέχθηκαν νὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση στὸ Ἑλληνικὸ Γεν. Προξενεῖο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀναχώρησή του. Στὴ Θεσσαλονικὴ ἔφτασε στίς 11 Ὀκτωβρίου (π.ῆμ.) τοῦ 1904, δυὸ μονάχα μέρες πρὶν σκοτωθεῖ ὁ Παῦλος Μελάς στὸ χωριὸ Στάτισσα τῶν Κορεστιῶν τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μελά, τὸν πατριωτισμὸ του, τὴ θυσία του καὶ τίς σωτήριες ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχεν ὁ θάνατός του κάνει ἐνρὺ λόγο. Κατόπιν ἐκθέτει τίς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ἀναφέρεται σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα. Ὅλ' αὐτὰ παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Μιλάει γιὰ τὸ Προξενεῖο καὶ τὸν τόσον ἐντυπωσιακὸ Κορομηλᾶ, γιὰ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἀλέξανδρο, γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως ποὺ ἦταν γεμάτη Βουλγαρία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀγύλη τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ κυριαρχοῦσε ἀδιαφιλονίκητα στὸ ἐπιστημονικὸ καὶ πνευματικὸ πεδίο, γιὰ τοὺς Ἑλλήνες πρόκριτους, γιὰ τὰ ξένα Σχολεῖα καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα. Ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τῆς κατὰ τὸ 1904 σὲ κάτι παραπάνω ἀπὸ 150.000 καὶ στρογγυλεύοντας τοὺς ἀριθμοὺς ὑπολογίζει πῶς οἱ μισοὶ ἦταν Ἑβραῖοι. Δεύτεροι ἔρχονταν οἱ Τούρκοι κυρίαρχοι ποὺ ἔφταναν τίς 35.000, τρίτοι οἱ Ἑλληνας, συμποσοῦμενοι σὲ 25.000, ἐνῶ οἱ Βούλγαροι ἀνέρχονταν σὲ 5.000 μονάχα καὶ ἦταν κυρίως γαλατάδες. Οἱ ὑπόλοιποι ἦταν Ἀρμένιδες καὶ διάφοροι Εὐρωπαῖοι.

Κατόπιν περνεῖ στὴ σκιαγράφηση «τοῦ πολιτικοῦ μέρους τοῦ διεξαχθέντος σφοδροῦ φυλετικοῦ ἀνταγωνισμοῦ» ποὺ ἐκδηλώθηκε μέσα σ' αὐτὴν τὴν πόλη καὶ ἀσχολεῖται, χωρὶς βέβαια προσόντα εἰδικοῦ, μὲ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας ὡς στοιχείου ἐθνικότητος. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καταπιάνεται ὄχι μονάχα μὲ τὸν ἑλληνικὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ ἄνθρωπο καὶ ἀκόμα μὲ τίς ἀποικίες. Σὰν δεῦγμα τῶν ἀντιλήψεών του παρουσιάζει τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ δίνει στὴν Κύπρο. Τὴν χαρακτηρίζει «εὐτυχή», ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ 1878 βρισκότανε κάτω ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ κατοχὴ καί, σὰν ἄλλος «Κίπρικ», μιλάει γιὰ «τὸν ὑπερήφανον Ἀγγλικὸν λαόν, τὸν προορισθέντα νὰ διοικῇ ἄλλους» (βλ. σ. 62).

Παραρτῶν ἐπίσης τὴν προπαγάνδα ποὺ ἀσκοῦσαν τότε τὰ διάφορα ξένα σχολεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Θεσσαλονικί.

Θὰ ἐπαναλάβω ὅτι τὸ τμῆμα τοῦτο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γράφτηκε, δηλ. χωρὶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις, ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ διαβάζεται εὐχάριστα.

Τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπιγράφεται «Βουλγαρικὰ Ὑργανῶνεις - Βουλγαρικὰ ὤμότητες» (σς. 66-76) καὶ ἀρχίζει μὲ τὴν παρουσίαση αὐτῶν τῶν ὁργανώσεων. Ἐδῶ ὁμῶς ὁ Κάκκαβος πέφτει σ' ἓνα πολὺ χτυπητὸ σφάλμα. Ἀναφέρει λανθασμένα σὰν πρώτη τὴν «Ἐξωτερικὴ» ἐπαναστατικὴ ὁργάνωση τῶν «Βερχοβιστῶν», ποὺ ἱδρύθηκε στὴ Σόφια, ἦταν σωβινιστικὴ καὶ ζητοῦσε τὴν ἐνωσὴ τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Βουλγαρία, καὶ σὰν δευτέρη τὴν «Ἐσωτερικὴ» ὁργάνωση, ποὺ ἱδρύθηκε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1893 στὴ Θεσσαλονικί καὶ προηγήθηκε. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀνομαστὴ V.M.R.O., ποὺ εἶχε σοσιαλιστικὲς ἀποκλίσεις καί—τουλάχιστον στὰ χαρτιά καὶ στὰ λόγια—ἀπέβλεπε στὴν αὐτονομία τῆς Μακεδονίας ἔχοντας ρίξει τὸ ἀπατηλὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες». Ὁ Κάκκαβος παρουσιάζει ἀντίστροφα αὐτὲς τίς ὁργανώσεις καὶ συνάμα συγχέει τὰ πράγματα. Ὅσο γιὰ τὴ δράση τους στὴ Μακεδονία ἐπισημαίνει τίς ἐγκληματικὰς τους πράξεις ποὺ, ὅσο περνοῦσεν ὁ καιρὸς, διέπρατταν ὀλοένα συχνότερα κατὰ τὸν ἑλληνικὸν στοιχείον. Τὴν παρουσιάσῃ τους τὴν ἀρχίζει μὲ δσα ἔγιναν τὸ 1904. Στὴ σ. 71 καὶ κατὰ τὴν

περιγραφή ἐνὸς ἐπεισοδίου ἀναφέρεται ὁ γιατρός Σακελλαρίου, ποὺ καταγότανε ἀπὸ τὰ Βίλια τῆς Μεγαρίδας. Αὐτὸς εἶχεν ἐγκατασταθεῖ στὴ Γουμένιστα ὅχι μόνον σὰν γιατρός ἀλλὰ καὶ σὰν ἀπόστολος τοῦ ἐλληνισμοῦ μὲ προτροπὴ τοῦ Στεφ. Νικ. Δραγούμη, τοῦ πολὺ γνωστοῦ πολιτικοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς κορυφαίους πρωταγωνιστὰς τῆς Μακεδονικῆς 'Αμυνας. 'Ομως ὁ χρόνος τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Σακελλαρίου στὴ Μακεδονία δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Κάκκαβου (σὲ ὑποσημείωση γράφεται: «ἐλλείπει ἡ χρονολογία εἰς τὸ χειρόγραφο»). Τοῦτο ἔγινε—γὰρ νὰ συμπληρώσω τὸ κενὸ—στὰ 1891. Στὰ 1900 ἐξ' ἄλλου ὁ Σακελλαρίου τραυματίστηκε βαρύντατα ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κομιτατζήδες, ἀλλὰ κατάφερε καὶ ἐπέζησε. Πέθανε στὰ 1910, χωρὶς νὰ προλάβει νὰ χαρεῖ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας.

Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τούτου ὁ συγγραφέας ἀπασχολεῖται καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς συμπράξεως τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς βουλγαρικῆς δράσεως καὶ πολλὰ σωστά ὑποστηρίζει ὅτι τοῦτο ἦταν γέννημα τῆς προπαγάνδας τῶν Βουλγάρων, γιατί τὰ ἑλληνικὰ ἀντάρτικα σώματα, ποὺ οἱ Βούλγαροι τὰ ἀποφεύγανε συστηματικὰ, καταδιώκονταν ἀνελέητα ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ κυρίαρχου καὶ ὅλες σχεδὸν τὶς ἀπώλειες τοὺς τὶς εἶχαν ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Κουτσόβλαχοι» (σσ. 76-97) θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ὁ Κάκκαβος θὰ παρουσίαζε, ὅπως ἔπρεπε, μὲ σαφήνεια καὶ καθαρότητα τὴν προέλευσίν τοὺς καὶ τὸ κίνημά τους, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ Μακεδονία ἀλλὰ καὶ στὴν Ἡπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀνοιχτὰ καὶ πλουσιοπάροχα ἀπὸ τὴ Ρουμανία. 'Ομως ἡ ἀνάπτυξίς του ἔγινε μὲ ἀσυστηματοποίητο καὶ ἀμέθοδο τρόπο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαφωτίζει τὰ πράγματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς στὴν 3ῃ πρῃρ. τοῦ κεφαλ. τούτου (σ. 77) ὁ Κάκκαβος παραθέτει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πληροφορίας τοῦ γνωστοῦ Γάλλου διπλωμάτη στὴν Αὐλὴ τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ Πουκεβὶλ (1770-1838) γιὰ τοὺς Κουτσόβλαχους, παρουσιάζοντας, σὲ μετάφραση, σχετικὴ περικοπὴ ἀπὸ τὸ περιγητικὸ τοῦ ἔργο. 'Ο Πουκεβὶλ ἐκφράζει ἐκεῖ τὴ γνώμη πὼς οἱ Κουτσόβλαχοι εἶχαν ἑλληνικὴ συνείδηση καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τελειώνει ἡ περικοπὴ, ποὺ γιὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ κλείσει μὲ τὰ εἰσαγωγικά, ὅπως καὶ ἀρχίζει. 'Αλλὰ τοῦτο γίνεται στὸ τέλος καὶ ὅχι στὸ μέσο τῆς πρῃρ. Στὸ δεύτερο ὅμως μισό τῆς ὁ Κάκκαβος παρέχει ἄλλες πληροφορίες γιὰ τοὺς Κουτσόβλαχους, πολλὰ μεταγενέστερες χρονικά, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸν Πουκεβὶλ, ὁ ὁποῖος ἦταν πιά πεθαμένος ἐδῶ καὶ δεκαετηρίδες. 'Εξ' ἄλλου μέσα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὑπάρχουν ἀρκετὲς πρῃρ. ποὺ ἀναφέρονται πρὸς τὴν δράσιν τῶν Βουλγάρων καὶ καθόλου ἢ ἐλάχιστα στοὺς Κουτσόβλαχους. 'Επίσης στίς σσ. 84 καὶ 85 ὑπάρχουν τουρκικοὶ ὅροι, ποὺ θὰ 'πρεπε νὰ μεταφράζονται καὶ στὰ Ἑλληνικά, ὅπως «μουδὶρης», «τραδὲς» καὶ «μουχτάρης». 'Ο πρῶτος σημαίνει τὸν ὑπόεπαρχο, ὁ δεύτερος τὸ (σουλτανικὸ) διάταγμα καὶ ὁ τρίτος τὸν πρόεδρο κοινότητος (γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὸν «σφαραγδοφύλακα»). Στὴ σ. 87 ὁ Κάκκαβος προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ γιατί οἱ Βούλγαροι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἔκαναν φόνους καὶ τονίζει ὅτι μὲ τὶς ἐνέργειάς τους αὐτὲς «δὲν ἤθελον ἀπλῶς νὰ κορέσουν αἱμοβόρα ἐνστικτα, ἀλλὰ νὰ ἱκανοποιήσουν ὠρισμένον βλέψιν..., νὰ τιμωρήσουν ἓνα διαφθαρένα διὰ τοῦ χρήματος προδότην ἢ ἓνα ληϊσύνυχον ἀποστάτην ἢ νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἀντίδρασιν ἐνὶ ἱκανοῦ καὶ εὐθαρσούς ἀντιπάλου». Στὴν ἴδια σ. ἀναφέρει πὼς οἱ βουλγαρικὲς ὀργανώσεις «εἰσέπραττον εἰς χρῆμα κατὰ διαστήματα εἰσφορὰς τακτικὰς ἢ ἐκτάκτους, ἀλλ' ἐν μέτρῳ ὥστε νὰ μὴ προκαλοῦν ὀργισμοὺς καὶ διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν». 'Ομως στὴν ἀμέσως ἐπόμενη πέφτει σὲ καθαρή ἀντίφαση γράφοντας πὼς οἱ εἰσφορὰς αὐτὲς συχνὰ «καθίσταντο ἐπαχθεῖς καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλεται ὅτι ὁλόκληρος ἡ ὑπαιθρος ἐγόγγυζε καὶ ἐδυσφόρει, ἡ δὲ βουλγαρικὴ ἰδέα καθίστατο μισητὴ...». Παρακάτω μιλάει γιὰ τὴ γεμάτη γενναϊότητα καὶ ἀξιοθαύμαστη καρτερικότητα δράσιν τοῦ θρυλικοῦ Καπετάν Τέλλου 'Αγρα καὶ γιὰ τὶς ἐλληνικὰς ὀργανώσεις στὴν περικοχί τῆς Θεσσαλονίκης, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς πό-

λεως, πού την είχε φτιάξει ο άξιωματικός 'Αθανάσ. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, άργότερα έπιστήθιος φίλος και στενός συνεργάτης του 'Ιωνα Δραγούμη στην «'Οργάνωση Κοιν-
σταντινουπόλεως». Γίνεται επίσης λόγος και για την αντίστοιχη βουλγαρική οργάνωση
στη Θεσσαλονίκη και τόν άγώνα μεταξύ των δύο αντιπάλων τούτων οργανώσεων.

Τό επόμενο κεφάλαιο επιγράφεται «τά πρώτα οργανωθέντα άνταρτικά σώματα» (σσ.
97-114), άναφέρεται δέ στη δράση τους στον χώρο της περιφέρειας, στην οποία ήταν ύ-
πεύθυνο τό 'Ελληνικό Γεν. Προξενείο Θεσσαλονίκης πού την καθήκυνη. Κάνοντας λό-
γο στη σ. 101 για τή Γουμέντσα, όπου, όπως είδαμε παραπάνω, έδρασε ο γιατρός Σακελ-
λαρίου, ο Κάκκαβος, δείχνοντας άφέλεια, φαίνεται νά άπορεί για τήν ψυχρότητα πού έ-
πικρατούσε μέσα στο έλληνικό στοιχείο της άνάμεσα στους πρόκριτους του («τζορμα-
τζήδες») και τόν λαό. 'Ιδιαίτερα άπασχολείται με τόν σκληρόν άγώνα στην περιοχή της
λίμνης των Γιαντιωών, για τόν οποίο γράφει πολλά και ενδιαφέροντα (βλ. ιδίως τις σσ.
106-110). Πρὸς τό τέλος του κεφαλαίου τούτου άναφέρει όλα τά άνταρτικά σώματα, με τά
όνόματα των άρχηγών τους, πού έδρασαν σ' αυτή τήν περιοχή, και κάνει λόγο για τό σύ-
στημα της Πολιτοφυλακής, πού είχαν οργανώσει τό έλληνικό Γεν. Προξενείο στα χωριά,
με τήν οποία αυτοπροστατεύονταν οί κάτοικοί τους εύκολότερα και καλύτερα. Κατεξο-
χήν μνημονεύει, έπειδή διακρίθηκαν ιδιαίτερα, τις Πολιτοφυλακές της Στρώμνιτσας και
τού Πέτροβου (σήμερα 'Αγ. Πέτρος, κοινότητα της επαρχίας Ποντίας του Νομού Κιλ-
κίς). Σάν δείγμα έντονου πολιτικού φανατισμού του Κάκκαβου έντοπίζω τό γεγονός πού
μνημονεύει για τό Πέτροβο μετά τήν εγκατάσταση σ' αυτό των προσφύγων της Μικρα-
σιατικής καταστροφής. Γράφει λοιπόν πώς οί ντόπιοι κάτοικοι του χωριού τούτου, πού,
όπως είδαμε παραπάνω, κατά τόν Μακεδονικόν 'Αγώνα είχε σταθεί έλληνικό έρεισμα, σω-
στο τό κάστρο άντιστάσεως στους Κομιτατζήδες, κινδύνεψαν νά έκτοπιστούν για χάρη των
προσφύγων, έπειδή ήταν ξενόφωνοι και δέν εμπνέανε στις 'Αρχές εμπιστοσύνη, «έξ ά-
γνοίας των άρμοδίων περί τού έθνικού των παρελθόντος... Εύτυχως όμως ο τότε διοικητής
του έν Θεσσαλονίκη σώματος στρατού, πρὸς τόν όποιον προσέτρεξαν οί χωρικοί, συνέ-
πεσε νά έχη ύπηρετήσει εις τό Προξενείον κατά τόν Μακεδονικόν άγώνα και νά γνωρίζη
τάς έθνικές ύπηρεσίας του χωριού τούτου και διά της παρεμβάσεώς του άπέτρεψε τόν κίν-
δυνον της έκτοπίσεώς των». Δηλαδή, εξαιτίας του πολιτικού φανατισμού του ο Κάκκα-
βος δέν άναφέρει παρά άνώνυμα τόν 'Αλέξανδρο 'Οθωναίο, διαπρέσστατο στρατηγό και
συνεργάτη τότε του Κορομηλά, καθώς και του Κάκκαβου, στόν Μακεδονικόν 'Αγώνα,
έπειδή, προφανώς, αυτός ύπήρξε στα κατοπινά χρόνια βενιζελικός και 'άμυνίτης» και
μετά τή μικρασιατική καταστροφή διετέλεσε Πρόεδρος του έκτακτου Στρατοδικείου, πού
έδικασε τους υπεύθυνους. Γιατί ο 'Οθωναίος ήταν ο σωματάρχης του Γ' Σώματος Στρατού,
πού ο Κάκκαβος μνημονεύει άόριστα, ύπήρξε δέ διοικητής του Σώματος τούτου κατά τά
έτη 1924-25.

'Ακολουθεί άλλο κεφάλαιο πού καταλαμβάνει τις σσ. 115-126 και επιγράφεται «Σύντο-
μος κατάλογος των έν τῷ βίλαετιῳ Θεσσαλονίκης διαδραματισθέντων κατά τήν έθνικήν
δράσιν» (1904-1908), μολοντί ο Κάκκαβος έχει ήδη μνημονέψει όσα συνέβησαν σ' αυ-
τόν τόν χώρο κατά τά έτη 1904 και 1905, πού έκρινε πώς έπρεπε νά γίνουν γνωστά. Στο
κεφάλ. λοιπόν τούτο άναφέρει συμπληρωματικά «τά όνόματα των θυσιασθέντων ήμετέ-
ρων κατά τήν περίοδον εκείνην» από μήνα σέ μήνα και επίσης περιγράφει τά πιό άξιόλο-
γα γεγονότα πού σημειώθηκαν μέσα σ' αυτά τά δύο χρόνια. Κατά τόν ίδιο τρόπο προχω-
ρεί και στα επόμενα χρόνια 1906 (σσ. 126-137), 1907 (σσ. 137-152) και 1908 (σσ. 152-168).
'Απ' όσα άναφέρει γι' αυτά τά χρόνια τά πιό σημαντικά ή έπαιξαν κάποιο ρόλο στην εξέ-
λιξη της καταστάσεως από έλληνική πλευρά με τις συνέπειες πού είχαν ή σχετίζονται
προσωπικά με τόν συγγραφέα, συνάμα όμως έχουν και γενικότερο ένδιαφέρον. 'Ετσι, π.χ.,
για τό 1907 ο Κάκκαβος άναφέρει πώς «ή έθνική εργασία έδέχθη καίριον πλήγμα διά της

ἀνακλήσεως τοῦ γενικοῦ προξένου Κορομηλά εἰς Ἀθήνας (σ. 137), ἐπειδὴ «διὰ τὰ ἐμψυχώνη τὸν ἀγῶνα, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ ἐκτιθέμενος περισσότερον τοῦ δέοντος νὰ προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν», ἀλλὰ—προσθέτω—καὶ τὴν ἐπέμβαση τῶν ξένων ποὺ εἶχαν συμφέρον νὰ τὸν ἐξουδετερώσουν. Στὴ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου, εὐτυχῶς, τὸν διαδέχτηκε ἕνας ἀριστος διπλωματικὸς ὑπάλληλος, ὁ Φίλιππος Κοντογούρης. Ἄλλο γεγονός τῆς ἰδίας χρονιᾶς, ποὺ ἔχει προσωπικὴ σχέση μετὰ τὸν Κάκκαβο, ἦταν ἡ ἐπίσκεψή του στὸ Ἅγιον Ὅρος, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγραψε πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἐντυπώσεις ἐκφράζοντας μετὰ παρηγορίαν τὴ γνώμη του γιὰ τὴν ἡθικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσεν ἐκεῖ. Ἐτοί ἀποφαίνεται μετὰ περιστὴ τόλμη. «Ἡλίπον δὲν ἔν Ἀγίῳ Ὁρει θὰ εὗρισκον ἀνεπτυγμένον τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιεικείας, τῆς ἀνοχῆς, τῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ τῆς συγγνώμης. Δυστυχῶς, συνήντησα ἀπίστευτον ἀδιαλλαξίαν καὶ τὸ κορύφωμα τῆς ὀξύτητος τῶν ἀνθρωπίνων διχονοιῶν... Οὕτως ἐσχημάτισα τὴν πεποιθήσιν ὅτι εἰς τὸ ἀνέκαθεν ἀποδιδόμενον εἰς τὸ κληρικὸν σχῆμα ἐλάττωμα τῆς φιλοχρηματίας δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ τῆς μνησικακίας καὶ τῆς διαβολῆς» (σσ. 141-142).

Πολὺ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὅτι συνέβη τὸν ἴδιο χρόνον στὸν γιὸ τοῦ γιαιτροῦ καὶ ἐπιφανέστατου προκρίτου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Δημ. Ζάννα, τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν γνωστὸ πολιτικὸ καὶ ὑπουργὸ τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὴν περίοδον 1928-32. Ὁ Ἀλέξανδρος Ζάννας ἐξάλλου νωρίτερα, κατὰ τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμον συγκεκριμένα, εἶχεν ἀναπτύξει μεγάλῃ δρᾶση στὸ κίνημα τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας. Αὐτὸς λοιπὸν στὰ 1907, ποὺ ἦταν ἀκόμη μαθητῆς, συνδέθηκε μετὰ ἑρωτικὸν δεσμὸ μετὰ τὴ γκυβερνάντα τῶν παιδιῶν τοῦ «Πράκτορος» (= Προξένου) τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας Σόφωφ, ἐπίσης βουλγάρα. Ὁ Σόφωφ κατοικοῦσε πλάι στὸ σπίτι τοῦ Ζάννα, στὴν τότε ὁδὸ Χαμηδιῆ ποὺ εὐθὺς μετὰ τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμον ὀνομάστηκε «ὁδὸς Ἑθνικῆς Ἀμύνης», γιὰ νὰ θυμίζει τὴ σωτήρια γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου, ἐνῶ πολὺ μεταγενέστερα μετονομάστηκε «ὁδὸς Βασιλίσσης Σοφίας»! Ὁ Ἀλέξανδρος Ζάννας ἐκμεταλλεύτηκε τὸν δεσμόν τοῦτον, γιὰ νὰ μαζεύει πληροφορίες γιὰ ὅσα σχεδιάζονταν καὶ λέγονταν μέσα στὸ βουλγαρικὸ «Πρακτορεῖον», ποὺ τίς μεταβίβαζε στὸ Ἑλληνικὸ Προξενεῖο, ἀφοῦ προηγουμένως συνεννοήθηκε μετὰ τὸν Κάκκαβο καὶ ἕναν ἄλλο Ἑλληνα ἀξιωματικὸ, ἐπίσης προξενικὸ «ὠτάλληλο», τὸν Ἐξάδακτυλο. Ὁ Κάκκαβος ὁμῶς πέφτει σὲ σφάλμα, ὅταν γράφει πῶς τὸ κορίτσι αὐτὸ «ὠμίλει ἀπαίστως τὴν ἑλληνικὴν, διότι κατήγετο ἐκ Κορεστίων τῆς Μακεδονίας» (σσ. 142-143), ἐνῶ ὁ Ζάννας ἀναφέρει στὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματά του (Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν, Ἐκδοσις Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1960. Βλ. τὸ κεφάλ. «Μία νεανικὴ παρένθεσις», σσ. 45-50) πὼς πατρίδα τῆς ἦταν ἡ Φιλιππούπολη. Νὰ λοιπὸν γιὰτὶ αὐτὴ ἤξερε τόσο καλὰ τὰ Ἑλληνικά; ἐπειδὴ ἡ Φιλιππούπολη ἦταν γεμάτῃ ἀπὸ Ἑλλήνες καὶ Ἑλληνικά μάθαιναν ἀκόμη καὶ οἱ Βούλγαροι κάτοικοι τῆς. Ἀντίθετα, ἂν ἡ νέα ἦταν ἀπὸ τὰ Κορέστια, δὲν θὰ τὰ ἤξερε, γιὰτὶ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Κορεστίων ἦταν Γραικομάνοι χωρικοί, μετὰ φλογερὸ μὲν ἑλληνικὸ αἶσθημα στὴ μεγάλῃ πλειοψηφίᾳ τους, ἀλλὰ πάντως ἑλληνικά δὲν μιλοῦσαν τότε σχεδὸν καθόλου.

Ἀπ' ὅσα πάλι γεγονότα μνημονεύει ὁ Κάκκαβος στὸ ἔτος 1908 (σσ. 152-168) ξεχωρίζουμε τὴ δολοφονία ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τοῦ διερχομένου τοῦ Ἑλληνικοῦ Γεν. Προξενείου Θεοῦ. Ἀσκητῇ, ποὺ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἱκανός. Γιὰ τοῦτο ὁ χαμός τοῦ κόστους ἀφάνταστα, συντάρραξε τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, προκάλεσε μεγάλῃ ἔνταση καὶ ἀντίποινα ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Κάνει ἐπίσης λόγον στὸ κεφάλαιον τοῦτο γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Νεοτούρκων, ποὺ ἐξέσπασε στίς 11 Ἰουλ. (π.ἡμ.), τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Τουρκικοῦ Συντάγματος καὶ τὴ διεξαγωγὴν τῶν πρώτων ἐκλογῶν στὴν Τουρκία γιὰ σχηματισμὸ Βουλῆς καὶ τέλος γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Νεοτούρκων δὲν τοῦ διαφεύγει ὅτι μονάχα ὁ τότε Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης καὶ Ἐθνάρχης τοῦ ἀλλοτρώτου Ἑλληνισμοῦ Ἰωακείμ ὁ Γ' εἶχεν ἀντιληφθεῖ πὼς θὰ εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις

πάνω στο υπόδουλο ελληνικό στοιχείο. «'Εκ τῶν ὑστέρων, γράφει, ἀπεδείχθη ὅτι ἡ διορατικότης τοῦ δεξνουστάτου τούτου ποιμενάρχου ὑπῆρξεν ἀλάθητος καὶ ἀκριβής», ἐνῶ, ἀντίθετα, στὴν 'Ελλάδα οἱ τότε πολιτικοὶ τῆς δὲν εἶχαν ὑπὸ τὴν ὀσμῇ τῆς μεταβολῆς ἐκείνης. Μιλώντας ἐπίσης γιὰ τὸν πηγαῖο τοῦ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1908 στὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκφράζει τὴ μεγάλη συγκίνηση ποὺ δοκίμασε ἀντικρύζοντας τὸ ἐλληνικότατο περιβάλλον τῆς καὶ θυμᾶται τὶς συναντήσεις του με προσωπικότητες, ὅπως ὁ Πατριάρχης τῶν ἐπαναλαμβάνων, τὸν ἐθαύμασε γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴν τοῦ δεξιότητά καὶ γιὰ τὴν πολιτικότητά του, ὁ μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος καὶ ὁ 'Ιων Δραγούμης ποὺ τότε ὑπηρετοῦσε στὴν ἐκεῖ ἐλληνικὴ πρεσβεία.

Ὁ Κάκκαβος τελειώνει τὶς ἀναμνήσεις του με τὴν περιγραφὴ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ γιὰ τὴν 'Αθήνα στὶς 18 'Ιανουαρίου τοῦ 1909 (σσ. 169-170), ὑστερ' ἀπὸ τὴν πολύχρονη καὶ γεμάτη πατριωτικὴ δράση διαμονῇ του στὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας. Ὅπως γράφει, λίγα χρόνια ἀργότερα «ἡ Θεῖα πρόνοια μᾶς ἐπεφύλαξε νὰ ἴδωμεν ἐκτεινόμενα τὰ σύνορά μας μέχρι τοῦ 'Εβρου καὶ τῆς 'Αδριανουπόλεως». Δὲν καθορίζει ὅμως καθόλου, ὅπως ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ κάνει, με ποιανοῦ 'Ελληνα πολιτικοῦ ἡγέτη τὴν προσπάθεια καὶ τὶς ἱκανότητες πραγματοποιήθηκε τὸ ἐθνικὸ τοῦτο ὄνειρο ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἀποκατάσταση τῆς φυλῆς μας. 'Η γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ἀποκάλυψη τῆς σκόπης αὐτῆς τακτικῆς τοῦ Κακκάβου ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωση τοῦ πολιτικοῦ φανατισμοῦ του, ποὺ τόσο τὸν ζημιώνει.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Κατάλογος τῶν υπηρετησάντων εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Γεν. Προξενείου Θεσσαλονικῆς 'Αξιωματικῶν κατὰ τὸν Μακεδονικὸν 'Αγῶνα» (σσ. 170-174). Σ' αὐτὸν καταγράφονται τὰ ὀνόματα 37 'Ελλήνων ἀξιωματικῶν, ποὺ ὑπηρετήσαν τὴν ὑπόθεσις τῆς Μακεδονίας στὸ Βιλαέτι Θεσσαλονικῆς, εἴτε ὡς ἀρχηγοὶ (καπετάνιοι) ἀνταρτικῶν σωμάτων εἴτε ὡς «ὑπάλληλοι» καὶ στὴν πραγματικότητα πράκτορες στὰ 'Ελληνικὰ Προξενεῖα τῆς εἴτε σὲ ἄλλες θέσεις, ὅπως, π.χ., εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ 'Αθαν. Σουλιάτη - Νικολαΐδη, ποὺ ἐμφανίστηκε στὴ Θεσσαλονικὴ ὡς διευθυντῆς ἀσφαλιστικῆς ἐταιρείας, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ διηύθυνε τὴν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση τῆς πόλεως (βλ. τὰ ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα του: 'Ο Μακεδονικὸς 'Αγὼν. 'Η «ὀργάνωσις Θεσσαλονικῆς», 1906-1908. Ἔκδοσις I.M.X.A., Θεσσαλονικὴ 1959). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀγωνιστὲς μνημονεύονται καὶ με τὰ ψευδώνυμα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν. Ἀνάμεσά τους περιλαμβάνεται, με ἀριθμὸ 29, καὶ ὁ 'Αλέξανδρος Ὁθωναῖος (ψευδώνυμο: Παλαμίδης). Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ ἦταν πολὺ χοντρὸ, ἂν ὄχι ἐντελὸς ἀδύνατο, νὰ τὸν ἀγνοήσει ὁ Κάκκαβος, ὅπως ἔκανε στὴν ἄλλη περίπτωση ποὺ ἀναφέρω καὶ σχολιάζω παραπάνω.

Ἐδῶ τελειώνουν οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Κακκάβου ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸν 'Αγῶνα στὴν περιοχὴ τοῦ Βιλαετίου τῆς Θεσσαλονικῆς. Δὲν ξέρω ἂν ὁ μακαρίτης Βασίλ. Λαοῦρδας, ὁ πρῶτος διευθυντῆς τοῦ I.M.X.A. (1953-1971), εἶχε συνεργαστεῖ μαζί του, γιὰ νὰ ἐνημερωθεῖ πάνω στὴ δράση τοῦ Λάμπρου Κορομηλά, καὶ γενικότερα τοῦ 'Ελληνικοῦ Γεν. Προξενείου. Ὁ Λαοῦρδας δὲν κάνει πουθενά σχετικὴ μνεία γι' αὐτόν, ἐνῶ μνημονεύει ἄλλους ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ 'Ελληνικοῦ Προξενείου κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ τὸν βοήθησαν παρέχοντάς του σχετικὲς πληροφορίες. Ὅμως δὲν τὸ θεωρῶ καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε καὶ μ' ἐκεῖνον συζητήσει πάνω σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, καθὼς ὁ Κάκκαβος ζοῦσεν ἀκόμη, ὅταν ὁ Λαοῦρδας στὶς 18 Φεβρουαρίου τοῦ 1960 ἔκανε στὴν Ε.Μ.Σ. τὴν ὁμιλίαν του γιὰ «Τὸ 'Ελληνικὸν Γενικὸν Προξενεῖον Θεσσαλονικῆς» (1903-1908). 'Η πραγματικὰ πολὺ ὥραία τοῦτ' ἐργασία του ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ I.M.X.A. τὸ 1961. Πάντως τὸ I.M.X.A. ἔχει ἀποκτήσει ἀπὸ χρόνια, με τὶς ἐνέργειες τοῦ Λαοῦρδα, ἀντίγραφο τοῦ ἀρχείου τοῦ 'Ελληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Θεσσαλονικῆς, τὸ πρωτότυπο τοῦ ὁποῖου φυσικὰ βρίσκεται στὸ 'Ελληνικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν.

Τὸ Γ' καὶ τελευταῖο μέρος τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κακκάβου εἶναι πολὺ σύντομον (σσ. 175-178) καὶ ἀναφέρεται στὸ «Στρατιωτικὸν Κίνημα τοῦ 1909».

Εἶναι ἄξιο ἀπορίας πῶς ὁ τόσο φιλομοναρχικός αὐτὸς ἀξιωματικός πῆρε μέρος στὸ κίνημα τοῦ 1909, ποὺ στρεφότανε σαφέστατα κατὰ τῆς μοναρχίας καὶ τῆς δυναστείας τῶν Glücksburg καὶ ἄς γράφει ὅτι τοῦτο «δὲν εἶχε κατ' ἀρχάς ποσὰς ἀντιδυναστικὸν χαρακτηρισμὸν» (σ. 176). Γιατὶ εἶναι γεγονὸς πῶς ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς θεωροῦσε ἀπὸ τότε τὴ δυναστεία ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1897 καὶ συγχρόνως σὰν τὴν κυριότερη αἰτία τῆς κακοδιαμονίας τοῦ τόπου, χωρὶς βέβαια νὰ δίνει «ἄφεσιν ἁμαρτιῶν» καὶ στοὺς μικροπολιτικούς τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ὑπέβαλλαν τὴν κατάστασιν τοῦτην.

Ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται, ὁ Κάκκαβος ἀσφαλῶς θὰ εἶχε γρήγορα μετανιώσει γιὰ τὴ συμμετοχὴν τοῦ σ' αὐτὸ τὸ κίνημα καὶ θὰ αἰσθανότανε τύψεις ποὺ εἶχε στραφεῖ, ἔστω καὶ πρόσκαιρα, ἐναντίον τοῦ μοναρχικοῦ καθεστώτος. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντιδραστικῆς του νοοτροπίας καὶ τῆς στάσεως του κατὰ τῆς εἰσαγωγῆς κάθε προοδευτικῆς μεταρρυθμίσεως εἶναι ὅτι τονίζει σ' ἓνα σημεῖο τοῦ κεφαλαίου τούτου (σ. 177). Θεωρεῖ δηλ. πῶς «ἡ ἐπανάστασις ἤρξατο ἐκτρεπομένη τῆς ἀποστολῆς της», ἐπειδὴ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀπασχολεῖται «μὲ τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα καὶ ἐκεῖνο τῆς καθολικῆς ἢ μὴ ψηφοφορίας», θέματα ποὺ ἦταν, ὅπως λέει, «ἐντελὸς ξένα πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴν εἰδικότητα τῶν ἀξιωματικῶν». Δεῖχνει γιὰ τοῦτο μεγάλῃ ἱκανοποίησιν ποὺ ὁ Στρατιωτικὸς σύνδεσμος διαλύθηκε καὶ σχηματίστηκε στὶς 10 Ἰανουαρίου 1910 κυβέρνησις μετὰ πρωθυπουργὸν τὸν Στέφ. Δραγούμη καὶ ὑπουργὸν τῶν στρατιωτικῶν τὸν συνταγματάρχην Ζορμπά. Ποιὸς ὅμως εἶχε ζητήσει τὴ διάλυση τοῦ Συνδέσμου καὶ ποιὸς εἶχε προτείνει τὸν Δραγούμη σὰν Πρωθυπουργό; Γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ὁ Κάκκαβος συσκοτίζει τὰ πράγματα, ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἦταν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ποὺ τὸν εἶχε καλέσει ὁ Σύνδεσμος ὡς σύμβουλο. Ἐκεῖνος λοιπὸν ἦταν ποὺ ἐπρότεινε τὰ παραπάνω, ἀργότερα δὲ καὶ ἄλλα, ὅπως τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ἀρχηγοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὸν πόλεμον τοῦ 1897. Γιατὶ ὁ διάδοχος εἶχεν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ στράτευμα μετὰ τὸ κίνημα στὸ Γουδί, παίρνοντας «ἄδειαν», ἐπειδὴ ὁ Σύνδεσμος τὸν θεωροῦσε ὑπεύθυνον γιὰ τὴ συμφορὰ «τοῦ πολέμου τῆς ντροπῆς». Ὁ Βενιζέλος, ποὺ εὐθὺς κατόπιν ἔγινε Κυβερνήτης, μπόρεσε, μετὰ τὶς μεγάλες ἱκανότητές του, νὰ ἀλλάξει μέσα σὲ ἐλάχιστον χρόνον τὸ πνεῦμα τοῦ τόπου, νὰ τὸν ζωντανέψει καὶ νὰ τοῦ ἐμπνεύσει αὐτοπεποίθησιν ὀδηγώντας τον ἔτσι στὶς νίκες τῶν βαλκανικῶν πολέμων καὶ μεταβάλλοντας σὲ «στρατηγὰν» τὸν χτεσινὸ ἡττημένον. Καὶ ὅμως ὁ Κάκκαβος, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῶν ἀναμνήσεών του, ἀγνοεῖ τὸν Βενιζέλον συστηματικὰ.

Τὸ βιβλίον κλείνει μετὰ τὸ «Εὐρετήριον κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων» (σσ. 181-203), ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο.

Ἐπαινετὸς λοιπὸν, γιὰ νὰ τελειώνουμε, ὁ συχαρεμένος Ἑλλαδίτης ἀξιωματικός καὶ μακεδονομάχος γιὰ τὴ συμβολὴν τοῦ στὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἄδικος, ἐπειδὴ, σὰν μακεδονολάτρης ποὺ ἦταν, ἔπρεπε νὰ εἶχε σκεφτεῖ πῶς μονάχα χάρις στὸν Βενιζέλον ἡ Θεσσαλονικὴ γλύτωσε δυὸ φορὰς «ἀπὸ τοῦ Χάρου τὰ δόντια». Γιατὶ μονάχα χάρις στὸν Βενιζέλον ἔγινε στὰ 1912 ἑλληνικὴ καὶ παρέμεινε ἑλληνικὴ καὶ στὰ 1916, τότε ποὺ κινδύνεψε νὰ παραχωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους στοὺς Σέρβους. Αὐτὰ εἶναι πιά ἱστορικὰ βεβαιωμένα καὶ γνωστά σὲ ὅλους καὶ γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὰ διαστρέφει ἢ νὰ πιστεῖται ὅτι, ἐφαρμόζοντας τὸ «θνήσκει (καλὸν ἔργον) σιγαθὲν» (Πινδάρου Ἀποσπ., 122), εἶναι δυνατόν νὰ ξεχαστοῦν μετὰ τὴ σκόπιμη παρασιώπησίν τους.